

Date: 3rd November-2025

XVI-XVIII АСРЛАРДА ХИВА ХОНЛИГИДА МЕТАЛЛСОЗЛИК: УЙ-РЎЗҒОР
БУЮМЛАРИ, ЗАРГАРЛИК, МИСКАРЛИК ВА ҚУРОЛ-ЯРОҒЛАР
ТАЙЁРЛАШ

МАТЯКУБОВ ХОЛБЕК ШОНАЗАРОВИЧ

Хива “Ичон-Қалъа” музей-қўриқхонаси

бўлим бошлиғи

Аннотация: Мақолада Хива хонлигида XVI-XVIII-асрларда мавжуд бўлган хунармандчилик турларидан металлсозлик: темирчилик, уй-рўзғор буюмлари, мис буюмлар, заргарлик ва қурол-яроғлар тайёрлаш ҳақида шунингдек хунармандлар томонидан тайёрланган металл буюмларда ишлатилган хом-ашёлар хусусида маълумот берилди.

Калит сўзлар: темирчилик, заргарлик, муҳр, чўян, мис, туғтожи, амалий санъат, олтин, кумуш, фируза, қилич, милтик.

Аннотация: В статье приводятся сведения о видах ремесел, существовавших в Хивинском ханстве в XVI-XVIII вв. изделия из металла: кузнечное, предметы быта, изделия из меди, украшения и оружие, а также сырье, используемое в изделиях из металла, изготавливаемых мастера.

Ключевые слова: кузнечное дело, украшения, печать, чугун, медь, кузнечное дело, прикладное искусство, золото, серебро, бирюза, меч, ружье.

XVI-асрнинг охири XVII-аср бошларига келиб Хоразмда ўзбек хонларининг ҳукмронлиги мустаҳкамлана бошлади. Мамлакатнинг иқтисодий ижтимоий ва сиёсий ҳаёти Амударё ўзанининг Каспийдан Орол денгизи томон ўзгариши натижасида жанубга силжийди. Бу ҳақда Абулғозий Шажараи туркда ”Биз дунёга келмасдин ўттиз йил илгари Аму суви Хост кинорасининг юқорисини Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Тук қалъасина бориб, Сир тенгизина қўйган эркандур. Ул сабабдин Урганч чўл бўлибти”[1] деб ёзиб қолдирган. Булар сабаб хонлик маркази ҳисобланган Хива шаҳри сезиларли равишда ривожланиди. Академик Я.Ғуломов- “Араб Муҳаммадхон даврида марказни Хива шаҳрига қўчирганлар, шу даврдан бошлаб хонлик Хива хонлиги номини олди” [2] деб ёзади.

Хоразмда XVI-XVII-асрларда шаҳарсозлик фаолияти тўхтаб, суғориладиган ерлар қисқариши натижасида хўжалик ҳаёти издан чиқиб, минтақада савдо фаоллиги сусайган эди. Ёзма манбаларда маълумот берилишича бу даврда хунармандчиликнинг заргарлик, ёғоч ўймакорлик, тоштарошлик, кандакорлик, шиша ишлаб чиқариш сақланиб қолган, кўнчилик, ип-газлама, шой тўқимачилиги ривожланган, аммо улар гулсиз, сидирға бўлган, айримларигина бир хил ранг ёки турли рангда йўл-йўл безак берилган. Хива хонлигида кенг тарқалган хунармандчилик турлари ичида металлсозлик-металлга ишлов бериш алоҳида аҳамият касб этган. Металл рудалари хонликда кам бўлиб, қўрғошин, мис, темир ва чўянни хиваликлар Россия давлатидан олганлар. Манбаларда “XVI-асрдан бошлаб

Date: 3rd November-2025

Москва давлатининг ривожланиши Хива хонлигида савдо фаолиятини жонланишига, Хиванинг Москва билан дипломатик алоқалар ўрнатишига олиб келди. 1557-йилдаёқ Астраханга Урганчдан савдогарлар ҳар-хил моллар олиб келишди. 1559-йилда Москвага Хива элчилари келди. Шундан кейин 1583-1600 йиллар давомида Москвага уч маротаба Хива элчилари ташриф буюрганлар”[3] дейилади. Хивага олтин ва кумуш Россиядан ташқари Эрон, Қўқон ва Бухородан ҳам келтирилган.

Хива ўз тараққиёт даврининг барча босқичларида Хоразмнинг йирик хунармандчилик марказларидан ҳисобланган. Хоразмга савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланганишга келган савдогар Ф.Скибин 1697-йилда Хива шаҳри ва унинг аҳолиси тўғрисида: ”Қурилиш жиҳатидан бир хил бўлсада, Хива шаҳри Бухородан кичикроқдир. Хивага қарам бўлган бошқа шаҳарлар кўпдир. Аҳолиси жангари эмас, балки хунармандлардир”[4]-дея қайд этган.

Металлга ишлов беришнинг муҳим соҳаси темирчиликдир. Хива шаҳри хунармандлари орасида темирчилар кўпчиликти ташкил этар, аҳолининг катта қисми бу ҳунар турига ихтисослашувида ҳам кўриш мумкин.”Улар аҳолини кетмон, ўроқ, белкурак, поза, бўйинтуруқ, арра, болта ва бошқа иш қуроллари билан таъминлар эдилар”[5]. Шаҳарда тақачилар, қулфгарлар, пичоқчилар, ўроқчилар, игначилар, михгарлар аҳоли қатламига ўз маҳсулотларини етказиб берар эдилар. Темирчилар маҳсулотлари хилма-хил ва харидоргир бўлиб, нафақат оддий фуқаролар орасида, балки саройда ҳам эҳтиёж катта эди. Темирчилар ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар орасида белкуракка эҳтиёж катта эди. Асосан пахса уйлар қурилиши, канал ва ариқлар қозиш, боғ ва бошқа хизматларини бажаришда энг кўп қулланиладиган меҳнат қуроли – белкуракни ясаш учун ҳар 2-3 йилда икки минг пуд металлга эҳтиёж бўлган”[6].

Хунармандлар орасида чўян билан ишловчи кам сонли усталар ҳам бўлиб, улар позачилар, қозончилар, манғаллар, чўян чойнак ясовчилар ва арава ва тегирмонлар учун юмалоқ халқалар тайёрловчи усталардан иборат эди.”Хоразмда айниқса Хивада ривож топган хунарлардан бири мис ўймакорлиги, яъни кандакорликдир”[7]. Кандакорлар олтин, кумуш, мис, жез ва бошқа металллардан ҳар хил буюмлар ясаб, уларга нақшлар ўйишган, қадама нақшлар билан зийнатлашган[8]. Уста хунармандлар томонидан тайёрланган бундай маҳсулотларга ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган.

Хива хонлик марказига айлангандан кейин шаҳарда мис ўймакорлиги буюмлари ишлаб чиқариладиган устахоналар сони ортган. ”Хива хонлигида ҳам бошқа кўшни давлатлардаги каби миллий байроқлардан ташқари туғлар бўлган. Туғлар ҳарбий бўлинмаларда, бекликларда қўлланилган. Туғ учига от ёки ҳўкиз думини боғлаб, тилла шар ёки мис тож кийгизилган узун хода ёки найзадан тайёрланган. Туғ кўтариб юрувчини туғдор ёки туғсоба деб атаганлар”[9]. Хивадаги Ичон-қалъа давлат музей-қўриқхонасида фондида ҳижрий 936 милодий 1529-1530 йилларга мансуб “Аллоҳ, ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ” калимаси ёзилган хунармандлар томонидан мисдан ясалган туғтожи сақланмоқда. Шажараи

Date: 3rd November-2025

туркда бу ҳақда ”Тақи туғ бериб лашкар кўшиб Хазарасбни бердилар”[10]. дейилса яна “карнай ва туғни ҳам тевага юбордилар” [11] дейилади. Кумон-кумғон ҳар бир хиваликнинг хонадонида бўлиб, янги оила қураётган келин ўзи билан олиб келиши шарт ҳисобланган.”Мис кумғонларда овқатланишдан олдин ва кейин қўлни ювиш тавсия этилган”[12]. Хива кумғонлари алоҳида ўзига хос шаклга эга бўлиб, дастасиз, қорни ноксимон ва баланд ингичка бўйинли қилиб ишланган. Хива хонлиги тахти улуғворлиги, нодир безаклари тарихий манбаларда тилга олинади. XVIII-асрда саройда бўлган таржимон Гуляев ва девон хизматчиси Чучалов “Хива хонининг олтин тахтда олтиндан бош кийим кийиб ўтирганлигини” қайд этганлар [13].

Хивада муҳр тайёрлаш ҳунари ҳам ривож топган бўлиб, муҳрлар мис, олтин, кумуш ва бошқа металллардан ишланган. 1643-1663 йилларда Хива тахтини қарийиб йигирма йил одилона бошқарган Хива хони Абулғози Баҳодирхон ўзининг 1661-1663 йилларда ёзиб қолдирган “Шажараи турк” тарихий асарида “Шул куни бозордин бир муҳрконни келтуруб, отасининг отина муҳр қаздурди”[14]. деб қайд этиб ўтади. Амалдорлар ва дин пешволари ҳам ўз муҳрларига эга бўлиб, улар турли шаклларда ясалган. Муҳрга соҳибнинг исми, лавозими, муҳр тузатилган сана, айримларига Қурон оятлари ёзилган. Ҳар бир ҳукмдорнинг ўз муҳр тузатувчи устаси—муҳркани бўлган. Баъзан аслзода аёлларнинг ҳам муҳрларига эга бўлганликларини яна Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи-турк” асаридаги қуйидаги қайдлари орқали билиб олишимиз мумкин: “Отасининг кўчи Муҳаммад ғози султоннинг синглининг отина бир муҳр қаздурди”[15].

Металлга ишлов беришнинг муҳим тармоқларидан бири заргарлик бўлган. Хивалик заргар ҳунармандлар олтин, кумуш буюмларга нафис тошлар билан сайқал бериб, Хоразмга хос қимматбаҳо заргарлик буюмлар яратганлар. ”Заргарлар учун ҳам зарур бўлган олтин ва кумушни савдогарлар Россия, Бухоро ва Қўқондан олишган”[16] деган фикрлар айтилган. Аммо айрим манбааларда “18-аср ўрталарида Хивадан Россияга кўп миқдорда тилла ва кумуш, маълум жинсли тошлар олиб кетилгани”[17] лиги ҳақида маълумотлар берилади. Хивалик заргар усталар тақинчоқларни тайёрлашда анъанавий усуллардан фойдаланганлар булар қуйма, тоблаш, кандакорлик, босма, ўйма, сир бериш, қадама, симтўр, хал бериш ва бошқалар. Барча безаклар маълум бир вазифага ва маросимий маъноларга эга бўлган. Аёллар заргарлик буюмлари бош, кўкрак ва бел қисмларига бўлинган. Эркаклар кийим бошини алоҳида мардонаворлик тимсоли ҳисобланган кумуш камар ва қурол тўлдириб турган. Болалар кийимларида эса соғлиқ-саломатлик ва бахт-иқбол тимсолини ифодалашган.

-Тумор цилиндр шаклидаги аёллар бош кийим бўлиб, одатда аёллар дўпписига кўшиб тикилган. Арабчада тумор сўзи бало қазолардан сақловчи дуо деган маъноларни билдиради; -Осма дузи ёки қанот осма тиллақош. Мажусийликда ҳаёт дарахтини англатувчи сершоҳа тимсоли; -Манглай дузи ёки қушине-тиллақош. Ушбу тақинчоқнинг ранг-баранг бўёғи дунёнинг англашнинг анъанавий тизими билан боғлиқ. Тахя дузи-аёллар бош кийимига тикиладиган безак. У бутунича бош кийимини жимжимадор нақшлар билан коплаб, кейин унинг шаклини маъдан ва

Date: 3rd November-2025

тошда такрорлайди; -Калит боғи калитларни осиб юриш учун ишлатилади.Маъдандан ишланган кубба тагадан тўрттадан ўнтагача калит осилади.Булар номи бору лекин ўзи йўқ сандиқларнинг рамзий калитлари бўлган.Улар бойлик ва тўкин-сочинлик рамзи ҳисобланган.”Калит боғлари кўпинча мисдан, кумушдан, коралл, фируза, шиша билан олтин суви бериб ишланган”[18]дейилади манбаларда;

-Шавкала аёллар кўкрак беаги бўлиб, улар юрганда жангир-жунгир овоз чиқариб турган. Қадимда жин ва ажиналар турли овозлар ёрдамида ҳайдаб қувилган.Овоз мусиқийлиги ва жозибаси аёлнинг хиром айлаб юришига боғлиқ бўлган; -Билакузук одатда жуфт-жуфт қилиб кумуш,фирузадан ясалган ва аёлнинг ҳар иккала қўлларига осилган. Билагузуклар икки хилга бўлинган, қулфланмаган очик ва ошиқ-мошиқли ёпиқ билагузуклар.Хоразмда қўйма билагузуклар кенг расм бўлган,бунда бўртма нақшлар яққол кўриниб турган.Билагузукларнинг учлари илон шаклидаги йирик-йирик уч япроқ билан тугалланиб, маросимий-афсунгарлик аҳамиятини касб этган; -Бодомой аёллар бош кийими манглай- пешона беаги бўлиб,фируза қадама ва турли жавохирот билан безатилган,бир-бирига уланган уч тумор шаклидаги тақинчоқдир.Бу тақинчоқнинг афсунгарлик хусусияти аёлларнинг учта нияти ва орзуси рўёбидан иборат, яъни кўпфарзандлилик, тан соғлиги ва оила фаровонлиги белгисидир; -Ярим тирноқ аёлларнинг кўз ва қулоқ ўртасига осадиган жуфт беаги бўлиб, пастки қисмидан чиқиб турадиган иккита тирноқ йўлбарсниқидир.Ўша даврларда Амударё бўйларида Жайхун йўлбарслари кўплаб учрар ва овчилар заргарларни уларнинг тишлари ва тирноқлари билан таъминлар эдилар; -Танга дузи аёлларнинг пешона беаги ҳисобланиб, кумуш тангалар ва маржон билан безатиладиган заргарлик маҳсулоти ҳисобланади.

“Заргарлар буюртмага кўра хон, вазир ва беклар учун қурол-аслаҳалар олтин сопли пичоқ, қилич дасталари, ғилофларга олтин ва кумушдан махсус қопламалар ва ўйма нақшлар, от эгарлари ва жабдуқларини юксак дид билан ясаганлар” [19]деб ёзилган манбаларда. Огахий асарларида ҳам алоҳида хизмат қилган амалдорлар тилла пичоқлар билан тақдирланганлиги қайд этилади.

Хива заргарлари сарой ва бадавлат амалдорлар кийимлари учун олтин ва кумушдан тугмалар ҳам тайёрлаганлар. А.Д.Кальмиков ”Хиваликларнинг фахрий чакмонларида йирик кумуш шариклар туғма қилиб қадалган, бунақаси бухороликларда йўқ” [20]-деб қайд этиб ўтади. Шунингдек манбаларда “Хивада қуроллар-ханжар, дубулға, қилич, найза, садоқлар ишлаб чиқариш ҳунари ҳам ривожланган”[21]дейилади.

Шажараи туркда қурол-аслаҳалар тўғрисида ”Арабаға келгандин сўнг отдин тушуб Куран ичиға кириб қилични кўя бердилар”[22] дейилган. Бу ҳақда яна манбаларда ”Хиваликлар ўқотар ва совуқ қурол яшарди: садоқлар ва найзалар, камонлар ва ўқ-ёйлар тўлиб-тошиб ётарди”[23]дейилади. Хива хони Абулғози Баҳодирхон ўзининг “Шажараи-турк” тарихий асарида “ёвға қарши навкарлар садоқларни боғлаб отландилар” [24] деб қайд этиб ўтади.Яна бир жойда ”Ногоҳ Абдулазизхон улуғ ясов бирлан келиб, милтиқни қўйдилар” шунингдек шу жойда

Date: 3rd November-2025

“Найза бирлан санчиб турурлар” деган сўзлар ишлатилади. Яна Абулғози Шажараи туркда Хони жаннат маконнинг Қалмоқ бирлан урушканининг зикр этар экан: ”Қалмоқни милтиқ бирлан босдилар. Шул ерда тўрасининг қўлун милтуқ узди”деб ёзади. Яна бир жойда “Туркман милтиқ етмасдай ерга келиб тушти” дейилади.

Хулоса қилиб айтганда Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган Хиванинг ўрта асрлардан кейинги даврлардаги савдо иқтисодий имкониятларининг кенгайиб бориши, шаҳар нафақат ички савдо, балки хорижий мамлакатлар билан транзит ва ташқи савдо марказларидан бирига айланишига олиб келди. Бунинг натижасида эса хонлик халқининг турмуш даражасини биров бўлсада яхшиланди, шунингдек кўп сонли қўли гул ҳунармандларнинг маҳоратлари янада ошиб, улар томонидан яратилган ҳар бир амалий санъат ва ҳунармандчилик ашёларининг сифати сезиларли даражада яхшиланиб, нафақат кундалик турмуш учун зарурий буюм ёки ашё, балки бетакрор санъат асарига айланиши, хонлик ҳудудларидаги ҳунармандларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатларини бирмунча яхшиланишига замин бўлиб хизмат қилди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Абулғози Баҳодирхон.Шажараи турк.Тошкент.Чўлпон.1992й.Б.185
- 2.Гуламов.Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи.Тошкент.1959й.Б207.
- 3.Ўзбекистан халқлари тарихи.А.Асқаров таҳр.остида.Тош-Фан.1994й 2-жилд.Б19.
- 4.Материалы по истории Узбекистана,Таджикистана и Туркмении.М.-Л.1932.С.266.
- 5.Калмыков.А.Д.Хива. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии.Тошкент.1908-С.51.
- 6.Иванин.М. Хива и река Аму-Дарья. // Туркестанский сборник.-СПб.1873Т.68.-С.63.
- 7.Абдуллаев. Т.Фахреддинова. Д.Хакимов.А. Песнь в металле. Народное искусство Узбекистана. -Ташкент.Литература и искусство.1986.-С19
8. Ўша жойда.
9. Ю.Раҳманова.Хива тарихидан лавҳалар.Тош.Академнашр.2019й.Б.88
10. Абулғози Баҳодирхон.Шажараи-турк.-Тошкент.Чўлпон.1992.Б.159
11. Ҳакимов А.Акилова К. Хива минг гумбаз шаҳри. Тошкент-1997й.Б.33
- 12.Задыхина,К.Л.Узбеки дельти Аму-Дарьи //Труды Хорезмской экспедиции.М.1952.-С.372.
- 13.Поездка в Хиву переводчика Гуляева и канцеляриста Чучалова (1754) История в Узбекистана в источниках XVI-перв.полXIXв.Т.1998.-С-115.
- 14.Абулғози Баҳодирхон.Шажараи-турк.-Тошкент.Чўлпон.1992.Б-131.
15. Ўша жойда.
- 16.Иванин.М. Хива и река Аму-Дарья. Туркестанский сборник.-СПб.1873.Т.50.-С290.
- 17.Ҳакимов.А. Акилова.К. Тасвирий ва амалий санъат.Хива-минг гумбаз шаҳри.Тош.1997.-Б.82.
- 18.Ичан-қалъа музей-қўриқхонаси фонди.КП 1133,1161,1160.

Date: 3rd November-2025

19. Хоразм тарихи. 1.-жилд.-Урганч. 1996. Б-335.
20. Калмыков. А. Д. Хива. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Тошкент. 1908-С. 49.
21. Ю. Раҳманова. Хива тарихидан лавҳалар. Тош. Академнашр. 2019 й. Б. 88
22. Абулғози Баҳодирхон. Шажарай-турк.-Тошкент. Чўлпон. 1992. Б. 159
23. Ҳақимов А. Акилова К. Хива минг гумбаз шаҳри. Тошкент-1997 й. Б. 33
24. Абулғози Баҳодирхон. Шажарай-турк.-Тошкент. Чўлпон. 1992. Б. 157

International Conferences
Open Access | Scientific Online | Conference Proceedings

